

В. А. ІЛЛІНСЬКА

НОВІ ДАНІ ПРО ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

Дослідження шляхів складення скіфської культури на території лісо-степового Лівобережжя ставить перед археологами ряд актуальних проблем. Нині можна вважати встановленим, що на території Лівобережжя існували дві основні групи пам'яток скіфського типу, які різнилися між собою.

Перша з них, поширена в басейні р. Ворскли, найтісніше пов'язується з пам'ятками Правобережжя і є ніби сколок правобережної культури скіфського типу.

Друга група, відома з пам'яток Сули, Псла, Сіверського Дінця, є специфічним для лісостепового Лівобережжя явищем, яке не має собі паралелей ні на Ворсклі, ні в пам'ятках на захід від Дніпра.

Особливості цієї групи найвиразніше виявляються у своєрідності місцевого ліпного посуду, форми і типи якого склалися тут, як видно, на іншій, відмінній від Правобережжя, культурній основі періоду пізньої бронзи¹. Проте питання про характер пам'яток бронзового віку на території лівобережного Лісостепу лишається поки ще погано вивченим.

Скіфська культура на Сулі, Пслі і Дінці відома з часів не раніше середини VI ст. до н. е., коли вона виступає вже у готовому, сформованому, типовому для скіфської архаїки вигляді.

Пам'ятки ранішого часу, що відповідають жаботинському, чорноліському, білогрудівському стапам на Правобережжі, тут не виявлені. Лишається нез'ясованим, чи скіфська культура посульсько-донецького типу складалася внаслідок безперервного послідовного розвитку місцевих племен, які жили тут з часів бронзи, чи вона з'явилася внаслідок проникнення сюди на початку залізного віку якихось нових племінних груп.

Аналіз особливостей місцевої ліпної кераміки Посулля дозволяє висловити припущення про можливий генетичний зв'язок її з пам'ятками зрубної культури Сіверського Дінця². Думка про безпосередню спадкоємність ранньоскіфської кераміки від пізньозрубної була висловлена у свій час В. А. Городновим, а також І. Ф. Левницьким після розкопок ним поселення біля с. Мерефи під Харковом³. Проте припущення це досі переконливо не доведено.

Деякі нові дані про пам'ятки періоду бронзи на території лівобережного Лісостепу були одержані в 1953 р. Посульсько-Донецьким загonom Середньодніпровської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Загін провів розвідку правого берега р. Сули від м. Глинська до с. Костянтинова, лівого берега р. Сули від с. Костянтинова до м. Ромни

¹ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, Сб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 168 і далі.

² В. А. Ильинская, вказ. праця.

³ І. Ф. Левницький, Мерефінське поселення, Архів Інституту археології АН УРСР.

і течії річок Хмелівки та Сміли, які впадають у Сулу з правого берега. По закінченню розвідки були проведені розкопи на поселенні пізньобронзової доби в урочищі Бондариха на Сіверському Дінці біля м. Ізюма, відкритому у 1951 р. Д. Я. Телегіним¹.

Під час робіт 1953 р. були виявлені пам'ятки, які належать до різних періодів епохи бронзи.

Поселення біля хутора Гай знаходиться на лівому березі Сули, нижче с. Коровинці, на піщаному місі висотою 6—8 м, який видається у заплаву Сули. Довжина мису 350 м, ширина 100—150 м. Поселення знаходиться на південно-західному схилі, де до мису підходить старик Сули. Верхній шар ґрунту, завтовшки 40—50 см, складається з темного гумусованого піску, нижній шар — з чистого ясного піску.

На місці поселення був зібраний підйомний матеріал і закладені чотири шурфи загальною площею 18 м². Культурні залишки траплялися вздовж південно-західного схилу смугою близько 100 м довжини, 20 м ширини в товщі гумусованого шару. Кількість речових залишків в культурному шарі невелика: основну масу складають уламки кераміки, кістки тварин, роздавлена земля посудина.

Основною формою посуду були високі горщики з округлим корпусом, що розширюється біля плічків і поступово звужується до дна. Діаметр плічків трохи більше діаметра вінець. Зовнішній бік вінець часто буває зплосченим, верхній край — загостреним, тому вінця мають характерний трикутний переріз (табл. I, 1, 3, 7). Трапляються також посудини з округло потовщеними і з простими гладкими вінцями. Глина містить домішки дрібного піску, іноді слюди; якість глини добра, черепок щільний, міцний. Колір зовнішньої поверхні рожевуватий, рудий або сірий. Зворотний бік частіше сірий або темний. Поверхня посуду звичайно заглажена.

Посуд прикрашається рядами паралельних нешироких жолобків, зроблених кінцем округлої трісочки; нанесені під різним кутом, вони утворюють у сполученні з горизонтальними смугами геометричний узор (табл. I, 8, 9, 10, 16). Зустрічається узор, зроблений гострим кінцем палички (табл. I, 12). На окремих фрагментах жолобчастий орнамент трапляється у сполученні з короткими косими рисочками, які заповнюють поле між рядами жолобків (табл. I, 5, 11). Трапляється також заштриховка поверхні рядами паралельними смугами гребінчастого штампа (табл. I, 4), пересічені ряди паралельних смуг утворюють фігури ромбів (табл. I, 21), відомі відбитки зубчастого чекана або штампа (табл. I, 18), ряди трикутних відбитків, нанесених кінцем поставленої під кутом трісочки (табл. I, 20).

Шийка посудин у більшості випадків буває прикрашена круглими ямками, нанесеними із зовнішнього боку. Місцям наколів відповідають опуклості із зворотного боку. На одному з уламків було два ряди наколів і опуклостей. У верхньому ряді дірочки зроблені з зовнішнього боку, а в нижньому, навпаки, — наколи зсередини, опуклості — іззовні (табл. I, 15). Вінця бувають прикрашені із зовнішнього боку косими насічками або відбитками зубчастого штампа (табл. I, 3, 7).

Орнамент роздавленої посудини, яку вдалося склеїти, складався з трьох горизонтальних рядів круглих гульок. Верхній ряд — на шийці посудини, другий — на поясі, третій — у нижній частині. Гульки верхнього ряду більш рельєфні, з внутрішнього боку вони мають наколи. У другому і третьому ряді наколи зсередини затерті глиною. Нижче шийки посудини трісочкою з роздвоєним кінцем нанесена горизонтальна смуга, від якої цією ж трісочкою прокреслені по плічку косі паралельні смуги (табл. I, 1).

¹ Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, VI.

Найближчу аналогію кераміці поселення біля хутора Гай дає поселення в с. Бесслівка, розкопки якого у 1949 р. провадила Є. В. Махно¹.

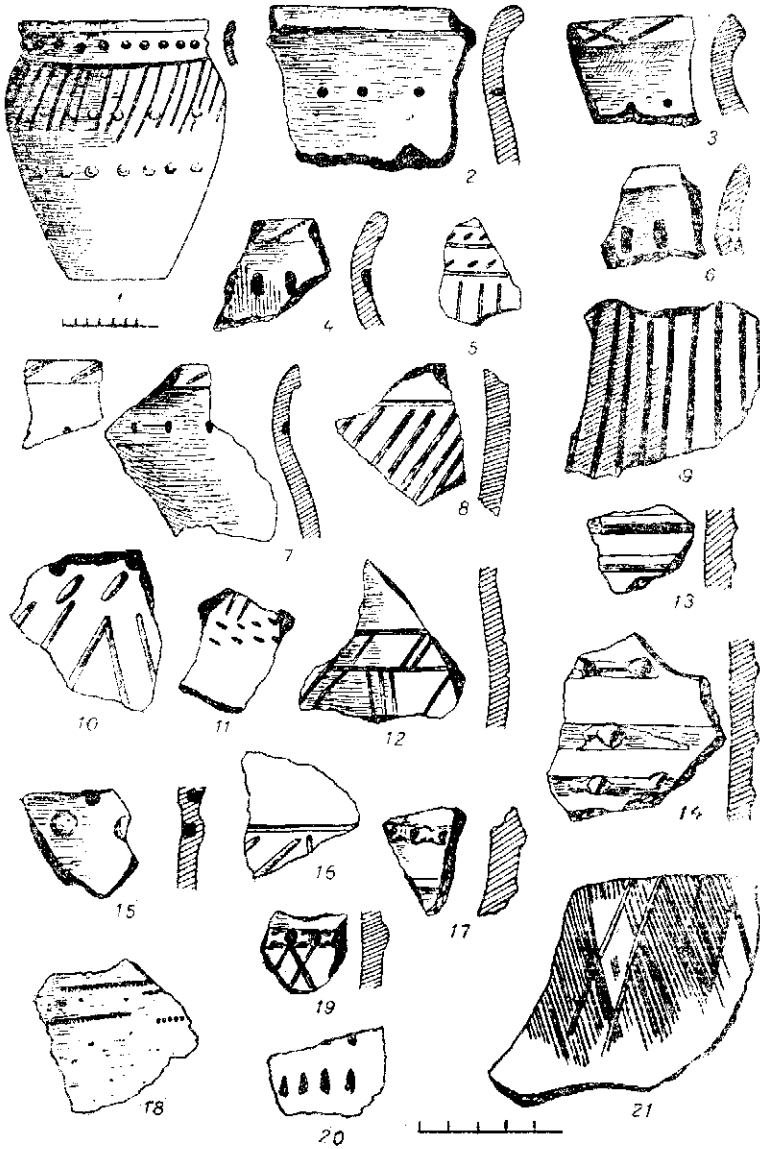

Табл. I. Кераміка з поселення біля хутора Гай.

Поселення з керамікою цього роду зустрічаються і в інших місцях лівобережного Лісостепу. На Сєймі до них належать поселення біля с. Мар'янівки, досліджене у 1927 р. М. Я. Рудинським і Я. Морачевським², культурні залишки періоду бронзи на поселенні біля с. Харівки.

¹ Є. В. Махно, Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях. Археологія, т. X, стор. 143.

² М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, К., 1930, вип. III, стор. 179; Я. Морачевський, Кераміка Мар'янівської стації, там же, стор. 191.

дослідженому у 1950 р. Д. Т. Березовцем¹, поселення біля с. Волинцевого — розкопки С. С. Березанської 1953 р., стоянка Білоус на Десні — розвідка Д. І. Білфольда, Бортничі на Дніпрі. На жаль, більшість цих матеріалів досі не опублікована.

Датування пам'яток цієї нової для території Лісостепу культури епохи бронзи, можна визначити лише у самому попередньому плані. При визначенні часу поселень з керамікою, подібною знайдений біля хутора Гай, слід врахувати її деякі спільні риси у формах і мотивах орнаментації з керамікою комарівської культури, поширеною у північно-західних областях УРСР, де в орнаментації посудин типу горщиків часто трапляється геометричний жолобчастий орнамент. На пам'ятці комарівського типу біля с. Народич, на Житомирщині, дослідженій Г. Ф. Левицьким², були виявлені відкриті горщики із заглаженою поверхнею, в орнаментації яких є горизонтальні жолобчасті смуги, паралельні ряди яких утворюють фігури зигзагів, заштрихованих трикутників, горизонтальних смуг.

Поряд з цим, посудини прикрашені дрібними косими рисочками, трикутними відбитками, зробленими кінцем трісочки.

Другу характерну групу складають уламки посудин, прикрашені паралельними рядами палітих, невисоких, трикутних в перерізі валиків, частіше гладких (табл. I, 13), рідше — розчленованих пальцево-нігтьовими відтисками (табл. I, 14, 17). На окремих фрагментах валикові наліпи зустрічаються у поєднанні з орнаментом у вигляді прокреслених жолобків (табл. I, 19).

На території лівобережного Лісостепу поселення з жолобчасто-багатоваликовою керамікою зустрічаються на Сеймі, а також далі на південь — на Ворсклі, Сіверському Дніпці та Осколі.

Ця група кераміки належить до так званої пізньокатакомбної культури типу Саду Шевченка або Бабина III, значно поширеної у степовій та лісостеповій смузі УРСР, а також на середньому Дні у другій половині II тисячоліття до н. е.

Поселення в с. Малі Будки знаходиться на лівому корінному березі р. Смілої, у центрі села (біля сільради на краю обриву глинища, у відслоненні якого і були спочатку виявлені культурні залишки). У ході дальших робіт біля краю обриву був закладений шурф площею близько 20 м², де виявлено багато уламків глиняного посуду і кістки тварин. Поселення біля Малих Будок відзначається чистотою культурного шару.

Всі знайдені тут уламки посуду належать відкритим широким горщикам з корпусом, який розширюється від дна до пояса, прямими стінками, ледве намісною шийкою і трохи відігнутими віцями. Діаметр отвору майже дорівнює діаметру пояса посудини. Глина щільна, з домішкою крупного піску, черепок міцний, колір поверхні сірий з рудуватими плямами, темний або рудуватий з жовтими або сірими плямами. Зворотний бік частіше сірий або темний. На поверхні бувають помітні смуги або штрихи від загладжування. Зовнішній бік горщиків від вінець майже до самого дна вкритий орнаментом з ямок, напесених кінцем круглої трісочки діаметром 3—5 мм, як правило, поставленої під кутом, тому відбиток має овальну або трикутну форму (табл. II, 1, 11). Глибина відбитку найбільша біля кінця трісочки. Іноді у відбитках помітна структура дерева (табл. II, 7). Рідше зустрічаються ямки круглої форми (табл. II, 4). Часто орнамент у вигляді ямок із зовнішнього боку поєднується з орнаментом у вигляді опуклин, зроблених з внутрішнього боку (табл. II, 3, 5, 8). Ямки розташовувалися горизонтальними рядами (табл. II, 1) або ж без будь-якого порядку (табл. II, 11).

¹ Д. Т. Березовец, Отчет о работе Славянско-Сейминской экспедиции 1950 г., Архив Института археологии АН УССР.

² Г. Ф. Левицький, Стація в урочищі Піщаному, біля с. Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 227.

Ямочний орнамент часто поєднується з орнаментом у вигляді відбитків грубого гребінчастого штампа, дрібнозубчастого карбування в окремих випадках шнура, накрученого на кінець трісочки. Ці відбитки заповнюють простір між ямками, іноді перетинаючи їх (табл. II, 3, 5—10, 12). Крім цих прийомів орнаментациї, поверхня посудин буває суцільно заштрихована паралельними смугами, прокресленими кінцем частого гребінця, тому вона стає піби рифленою (табл. II, 6—9). Знайдені окремі уламки з усіма видами орнаменту: гребінчастою штриховкою, ямочками, опуклинами, косими відбитками гребінчастого штампа (табл. II, 7, 8). Край вінець посудин буває орнаментований відбитками косо поставленої круглої трісочки, насічками, відбитками гребінчастого або зубчастого штампа, круглими наколами (табл. II, 1, 5). Культура, виявлена на поселенні біля Малих Будок, не має собі паралелей у пам'ятках на захід від Дніпра.

Найближчою аналогією до поселення біля с. Малі Будки є поселення біля с. Олексіївка на р. Сеймі у межах Путивльського району, відкриті Н. П. Амбургер у 1950 р.¹ Тут, на розвіяній поверхні днюи, знайдено багато уламків посуду такої ж форми і якості, як і в Малих Будках, орнаментованого ямками, нанесеними кінцем косо поставленої трісочки, відбитками гусеничного штампа або зубчастим карбуванням. Деяка кількість кераміки типу Малих Будок знайдена на поселенні біля с. Волинцеве, дослідженому С. С. Березанською.

Прояви цієї культури відомі у верхів'ях Ворскли, біля Грайворона (розвідка С. М. Одинцової), у пункті Студенок 2 на Сіверському Дінці (розвідка Д. Я. Телегіна).

Необхідно відзначити, що в басейні Сейму відома кераміка доби бронзи, генетично пов'язана з культурою типу Малих Будок. Ці пам'ятки були вперше виявлені М. Я. Рудинським і Я. Морачевським і дістали назву мар'янівських «неолітичних»². Відмітною рисою мар'янівської кераміки є зубчасті відбитки відрізів шнура або гребінки, розташовані горизонтальними рядами прямо, косо, або «в ялинку». Між смугами зубчастих відбитків розміщені горизонтальні ряди круглих ямок невеликого діаметра (табл. II, 13—20). Поселення з керамікою, близькою до мар'янівської «неолітичної», виявлені на Сіверському Дінці, в пункті Студенок 5 (розвідка Д. Я. Телегіна)³. Незважаючи на архаїчний «неолітичний» вигляд цієї кераміки, вона безсумнівно відноситься вже до епохи бронзи. Посудини мали форму широких відкритих плоскодощних горщиків з майже прямими стінками і вінцями, ледве визначеною шийкою. В орнаменті переважають відбитки шнура, перевитого на трісочці.

Типологічний і культурний зв'язок пам'яток типу Малих Будок і Мар'янівки навряд чи може викликати сумнів.

На думку Д. Я. Телегіна, ямково-гребінчастий неоліт у північній частині Лівобережжя УРСР існував до кінця III тисячоліття до н. е. Оскільки пам'ятки типу Мар'янівки «неолітичної» відносяться вже до періоду бронзи, але зберігають ще багато пережитків неолітичного орнаменту, їх можна, очевидно, віднести до часів першої половини II тисячоліття до н. е.³

У порівнянні з керамікою типу мар'янівської, кераміка типу Малих Будок значно більш розвинена. В орнаменті її переважає дрібне зубчасте карбування, зменшується кількість шнурових відбитків, поширюється вертикальне гребінчасте загладжування поверхні. Змінюється характер ямкових наколів, які наносяться за допомогою косо поставленої трісочки або круглої палички. Ямки довільно наносяться на корпус посудини. Ці нові мотиви орнаментациї властиві кераміці пізньо-бронзового віку.

¹ Н. П. Амбургер, Нові дані про пам'ятки доби бронзи на Сеймі, АП, т. VI.

² М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, в. III, К., 1930.

³ Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, т. VI.

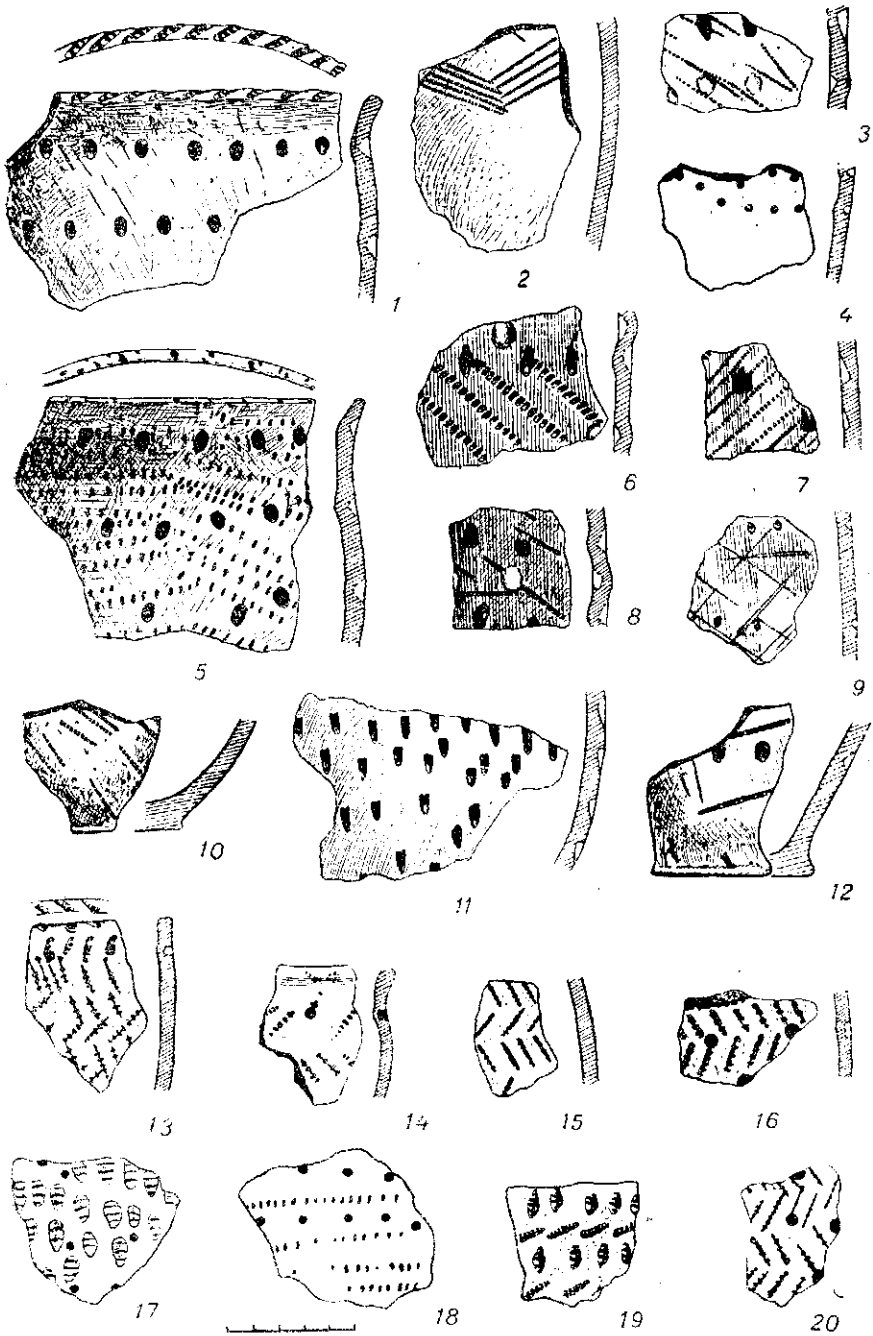

Табл. II. Кераміка з поселення біля с. Малі Будки на Сулі (1-12) і кераміка так званого Мар'янівського неолітичного типу (13-20) з поселення біля с. Мар'янівка на Сеймі.

На Волзі, біля с. Воскресенського, Шигонського району, Куйбишевської області, відкрито поселення, де в орнаментатії широких відкритих горщиків зустрічаються візерунки з ямок, нанесених пальцем, нігтем або кіпцем палички, відбитки гребінчастих або зубчастих штампів, заштриховка поверхні смугами гребінчастого штампів¹.

На поселенні типу Малих Будок біля с. Олексіївка на Сеймі була знайдена глиняна ложечка у вигляді іаллячки, подібна до знайденої на поселенні біля Воскресенського.

Н. В. Трубнікова, яка обробила матеріал Воскресенського поселення, датує його третьою чвертю II тисячоліття до н. е. Ця дата не суперечить нашим уявленням про час поселення біля с. Малі Будки.

Поселення біля хутора Гай і біля с. Малі Будки свідчить про те, що в період середньої та пізньої бронзи племена, які жили на Сулі, були найтісніше пов'язані з більші північними районами Лівобережжя — Сеймом і Десною.

Розкопки в урочищі Бондариха біля м. Ізюма. В 1951 р. Д. Я. Телегін провадив розвідки і розкопки в урочищі Бондариха біля м. Ізюма, де М. В. Сибільовим була виявлена і частково досліджена неолітична стоянка. Урочище Бондариха являє собою велику дію з пологими схилами на краю борової тераси лівого берега Дінця і невеликої затоки Дінця — так званої Вербової ями¹. Поверхня дію задернована і поросла молодим сосновим лісом.

Під час дослідження цього урочища Д. Я. Телегін, крім знахідок неолітичного часу, виявив культурні шари інших історичних періодів: ранньослов'янського та пізньоскіфського. На підвищеній частині дію біля обриву до річки він виявив і розкопав землянку часів пізньої бронзи. Невелика частина цієї землянки була докопана нами у 1953 р. В північно-західній частині землянки знаходилося вогнище у вигляді невисокого (10 см) підвищення, облицьованого зверху глиною, намазаною на пруття. Біля вогнища знайдені 3 кварцитові зернотерки, 2 терочки, 3 кремінні вкладиші для серпів, мініатюрна посудина з написаними знаками і уламки глиняного посуду.

Вище дію землянки виявлена стулка ливарної форми, на обох боках якої були зроблені шаблони для відливання шестигранних кельтів з двома вушками (табл. III, 16). На боці цієї ж формочки є незакінчений шаблон ще одного невеликого предмета, можливо ножа. Тут же знайдені уламки ще двох кам'яних ливарних форм².

Наші розкопки 1953 р. підтвердили правильність спостереження Д. Я. Телегіна щодо неодноразового заселення урочища Бондариха.

У застатті обрізу південного схилу виявлено культурний шар ранньослов'янського часу з кружальною керамікою, прикрашеною лінійним та хвилястим прокресленим орнаментом.

Вздовж північного схилу переважаючими є культурні залишки пізньоскіфського періоду. Тут знайдені уламки червоноглиняних амфор, черепки ліпних товстостінних горщиків з домішкою грубого шамоту і якихось рослинних решток у тісті. Вінця відігнуті, гладкі або прикрашені неглибокими пальцево-нігтьовими відтисками. Наскрізних проколів немає.

В центральній частині дію виявлений чистий шар часів пізньої бронзи з матеріалом того ж типу, що на ділянці нижньої землянки Д. Я. Телегіна.

В культурних відкладеннях різних періодів трапляється багато осколків кременю, місцезнаходження якого розташоване біля Ізюма, нуклеуси, відбійники, окремі кремінні зпаряддя неолітичного часу.

¹ Н. В. Трубнікова, Поселение эпохи бронзы у д. Воскресенской, КСИИМК, в. 50, 1953, стор. 21 і далі.

² Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, т. VI, К., 1956, стор. 77 і далі.

Розкоп 1953 р. був закладений у центральній частині дюни на початку південного схилу. Загальна площа розкопу 170 м². Культурні залишки траплялися в шарі сірого гумусованого піску, починаючи з глибини 0,20 м. У верхньому дерновому шарі майже не було знахідок. У північній частині розкопу культурний шар досягав товщини 0,80—0,90 м, до південного краю по схилу товщина його зменшилася до 0,50 м. Культурний шар підстилає чистий жовтий пісок. На розкопі відкрито 18 ям круглої або овальної форми, що мали, мабуть, господарське призначення. Діаметр ям 0,7—1,5 м, стінки — частіше вертикальні, рідше — конічні, що звужуються до дна. Глибина від поверхні ґрунту 1,1—1,7 м (від рівня материкового піску — 0,4—0,7 м). У заповненні ям був темний, щільно цементований пісок з включенням речових решток, подібних до знайдених в культурному шарі.

В ямі № 3 разом із скалками кремешу, кістками тварин, уламками кераміки, типової для даного поселення, знайдено залізне чогиригранне шильце з загостреними кінцями (табл. III, 4). Умови знахідки (яма з цілком певним набором речей) дозволяють твердо пов'язувати це шильце з основним складом знахідок в культурному шарі.

На різних ділянках розкопу і в ямах знайдено сім кремінних, оброблених технікою двобічного сколу, вкладишів від серпів із заполірованим від використання робочим лезом (табл. III, 2, 3, 5). За формою, розмірами, характером обробки вони цілком аналогічні кремінним вкладишам серпів, знайденим на поселеннях білогрудівського типу на Правобережжі. До інших виробів з каменю належить велика кварцитова зернотерка з грубо оббитим клиновидним нижнім боком і чашкоподібно заглибленим верхнім, камінні круглі терочники з спрацьованими боками, половина камінного шліфованого плоского молотка з твердої кристалічної породи із слідами початого свердління (табл. III, 12). Крім того, три вкладиші для серпів, зернотерка і терочники були знайдені, як вже згадувалося, у землянці на розкопі Д. Я. Телегіна.

Серед виробів з кістки найчастіше зустрічалися кістяні проколки та шилля (всього знайдено близько 20), виготовлені з кінських ікол та розколотих трубчастих кісток (табл. III, 13—15). Знайдені також три туліки з ребер бика, які призначались для обробки шкір (табл. III, 8), чотири долотоподібні невеликі знаряддя, зроблені з обрізків розколотих трубчастих кісток (табл. III, 6, 10), кружечок з плоскої кістки з висвердленим заглибленням у центрі, два уламки від знаряддя у вигляді муфти з обрізків олшнячого рогу з отвором для насаджування (табл. III, 11), просвердлена посередині бичача і кіньська бабка (табл. III, 7, 9), кіньська бабка з слідами свердління і серповидним вирізом у нижній частині, кістяне пряслице (?) з просвердленої півкруглої голівки вертлюжої кістки тварини (табл. III, 1).

Склад описаних вище знахідок з кістки і каменю, включаючи також ливарні формочки, знайдені на розкопі Д. Я. Телегіна, дозволяє віднести поселення в урочищі Бондариха до самого кінця бронзового віку, який відповідає білогрудівському етапу на Правобережжі, часу пізньозрубної культури (Сабатинівського, Білозерського, Зміївського поселень на нижньому Дніпрі). В абсолютній хронології ця дата може визначатися часом початку I тисячоліття до н. е. (X—IX ст. до н. е.).

Знахідка залізного шильця, яке відтворює форму бронзових, вказує на перехідний характер цього культурного етапу від віку бронзи до початку заліза.

Кераміка, знайдена на Бондарихінському поселенні, належить до нового, досі не цілком виявленого варіанта культури часу пізньої бронзи в лівобережному Лісостепу.

Головною формою посуду, знайденого тут, були відкриті горщики з стінками, які розширювалися від дна, порівняно невеликого в діаметрі.

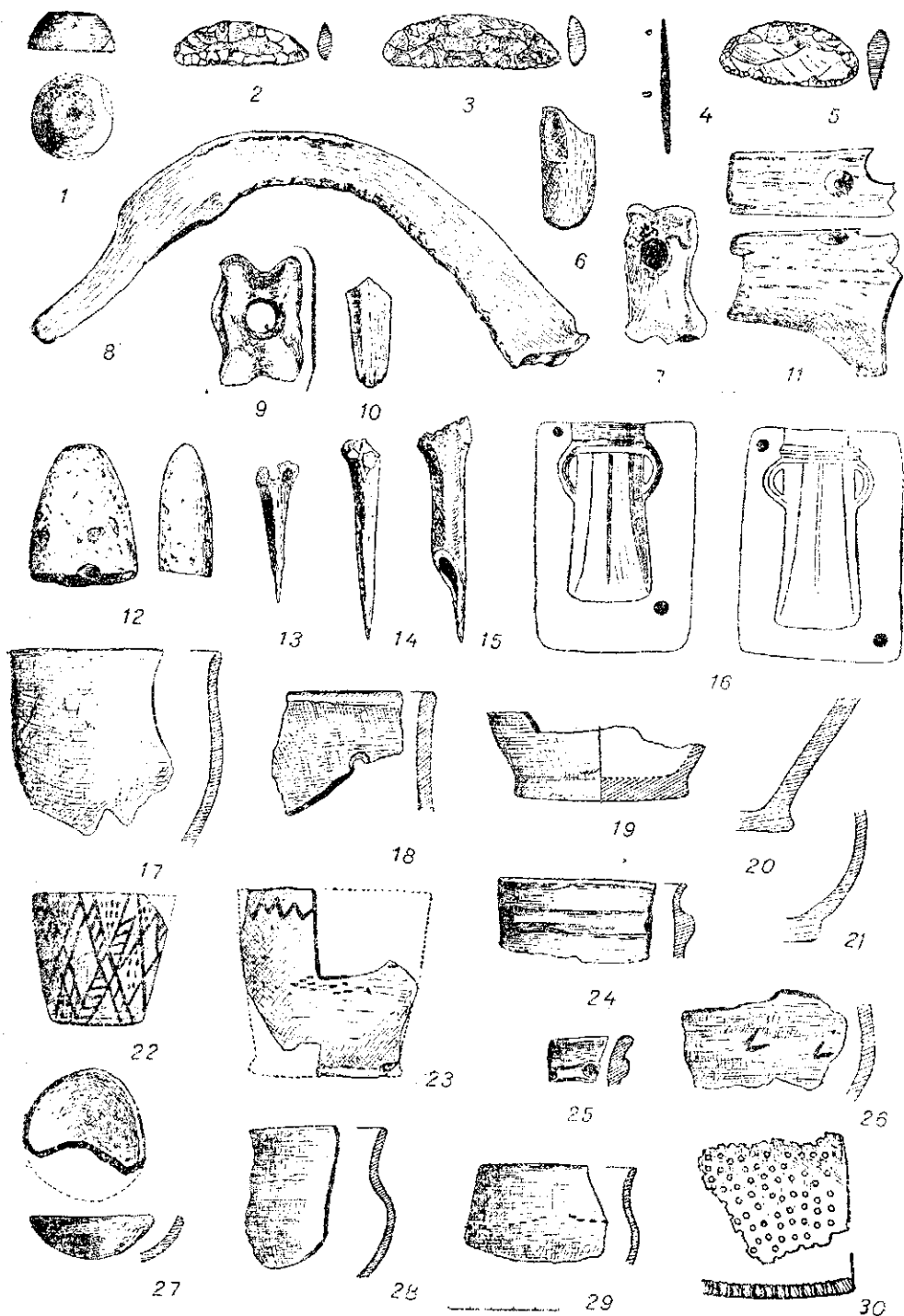

Табл. III. Знахідки з поселення в урочищі Бондариха на Сіверському Дінці.

до пояса. Верхня частина посудин слабо профільована. Шийка та вигин вінець слабо намічені. Діаметр вінця лише трохи менше діаметра пояса посудини, краї вінця звичайно округлі. Поряд з цією формою зустрічаються горщики з більш виявленою профілюванням шийки та вигину вінця. Обидві вони не складають різко відокремлених груп, об'єднуючись у спільний тип рядом проміжних контурів профілювання.

Стінки посудини досить тонкі, особливо у верхній частині. Черепок щільний, міцний. У глиняному тісті є домішка дрібного піску. Колір зовнішньої поверхні найчастіше темний або коричневий, рідше сірий або рудуватий. Від нерівномірного винашу на стінках посудин бувають темні або руді плями. Поверхня посудин звичайно трохи шорстка, із слідами смуг від згладжування. Рідше зустрічаються уламки горщиків із заглаженою до лощини поверхнею.

Порівняно невелику групу складають посудини у формі невеликих горщиків з досить високою шийкою, відігнутими вінцями, округлим корпусом, що розширюється біля пояса. Вони відрізняються особливою тонкістю стінок і більш старанним згладжуванням зовнішньої поверхні (табл. III, 28, 29).

Миски не були знайдені, якщо не рахувати уламок мініатюрної посудини у формі мисочки (табл. III, 27).

Основна маса посуду не орнаментована (табл. III, 17, 18), порівняно невелика частина, навпаки, прикрашена досить різноманітно.

Найпоширенішим мотивом орнаменту є поглиблення, зроблені на стінках посудин кінцем круглої палички або трісочки, поставлених перпендикулярно або під певним кутом до посудини. Одержані таким чином відбитки дуже різноманітні за величиною і формою і мають вигляд овала, кружка, чотирикутника, зубчика, лопаточки та ін. (табл. IV, 1—4, 7—12, 14, 15). При натискуванні косо поставленою паличкою глибина відбитка буває різною. В багатьох випадках помітна структура дерева палички, якою було зроблено відбиток. Орнамент найчастіше розташований смугою по шийці або поясу посудини, в окремих випадках орнамент у вигляді відбитка кінця трісочки вкривав стінки посудини без особливого порядку (табл. IV, 10).

Зустрічається орнамент у вигляді горизонтально первернутої цифри «8» або «бантика», зробленого за допомогою щипка двома пальцями (табл. IV, 6), пальцево-нігтьові відбитки (табл. IV, 13), косі рисочки, серповидні відтиски, зроблені нігтем (табл. IV, 3), вутики у вигляді «пташки» із з'єднаних під кутом прокреслених ліній (табл. III, 26).

Краї вінця прикрашались рідкими косими насічками (табл. IV, 1, 5), пальцево-нігтьовими натисками (табл. IV, 13), ямочками і відбитками, зробленими кінцем круглої палички або трісочки.

Чотири уламки горщиків звичайного профілю були прикрашені у верхній частині шийки наліпним широким округлим валиком: у двох уламків валик був гладкий (табл. III, 24), у двох інших — з пальцево-нігтьовими натисками (табл. III, 25).

Серед інших типів посуду знайдені фрагменти маленьких глиняних горщиків баночної форми з прямими стінками, які розширюються від дна до вінця. Поверхня посудин багато орнаментована. У одній посудині (табл. III, 22) орнамент складався з двох паралельних ліній, які утворювали фігуру ромбів і трикутників. Простір між паралельними лініями закреслено рядами вертикальних рисок. Друга посудина (табл. III, 23) прикрашена біля верхнього краю зигзагоподібною лінією, а посередині висоти — пояском з ромбічних фігур, складених з рядів горизонтальних рисочок.

Серед інших уламків кераміки часто зустрічаються фрагменти глиняних підлодок у вигляді струнких невеликих горщиків з прямими стінками,

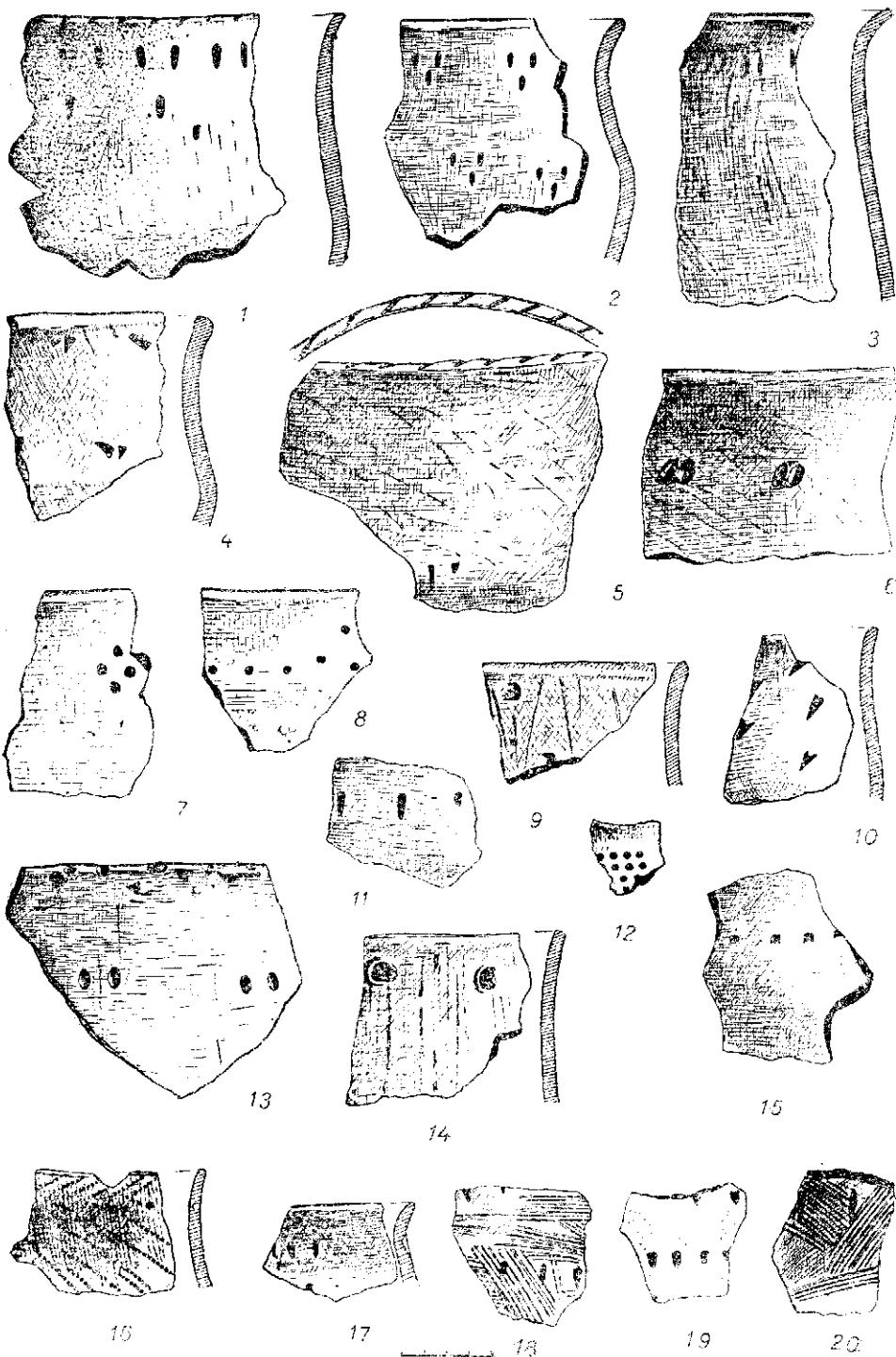

Табл. IV. Кераміка з поселення в урочищі Бондариха (1—15) і з поселення Студенок 2 (16—20) на Сіверському Дніці.

в яких зроблені круглі дірочки (табл. III, 30). Знайдено також глиняне пряслице з обточеної стінки посудини з круглим отвором. В багатьох випадках на стінках посудини зустрічаються сліди ремонтування у вигляді дірочок, висвердлених у випаленому черепку (табл. III, 18).

Кераміка, знайдена на нашому розкопі, цілком аналогічна кераміці, виявленій у нижній землянці на розкопі Д. Я. Телегіна, де поряд з уламками неорнаментованого посуду знайдені окремі фрагменти, прикрашені шпиковими відтисками, відбитками круглої косо поставленої палички, гладким валиком, розташованим по шийці посудини, уламками глиняних цидлок.

Поселення в урочищі Бондариха не є поодиноким і ізольованою пам'яткою такого типу на цій території. Подібний матеріал зустрічався у Д. Я. Телегіна і Б. А. Шрамка також на Сіверському Дінці¹.

За своїм характером ця група пам'яток часу пізньої бронзи відрізняється від зрубної культури, відомої на Сіверському Дінці у великій кількості поховань і поселень.

Описуючи пізньозрубну кераміку за матеріалами Білозерського поселення на нижньому Дніпрі, яке відноситься до початку I тисячоліття до н. е., О. О. Кривцова-Гракова відзначає, що типовою формою для пізньозрубних пам'яток стають горщики із звуженою шийкою, відігнутими відцями і округлими плічками. Плічка посудин стають опуклішими, а шийка поступово звужується, що призводить до появи, в окремих випадках, вузькогорлих посудин. Не вийшли ще з ужитку прості баночні посудини з візерунками у формі заштрихованих трикутників, врізаних або нанесених зубчастим штампом, іноді зустрічаються також відтиски шнурка. Поряд з древнім зубчастим штампом і нарізами з'являється наліп у вигляді округлих або гострореберних валиків, розташованих нижче краю, або наліплених на межі шийки і плічків. Валик часто буває розчленований пальцьовими відтисками, косо насічкою, зубчастим штампом. Кінці валика, не стикаючись, заходять один за одний і опускаються паралельно або загинаються в різні боки. Зустрічаються посудини типу дуже низької банки. У глиняному тісті є домішка шамоту, черепок товстий, масивний, якість випалу порівняно невисока².

Ця характеристика цілком відповідає матеріалам багатьох інших поселень пізньозрубної культури на нижньому Дніпрі, зокрема Зміївському поселенню, матеріал якого аналогічний Білозерському.

На Сіверському Дінці відомі місця пізньозрубних поселень, подібних поселенням нижнього Дніпра (Боровська 5, Хайлівка, Дробиншове — розвідка Д. Я. Телегіна).

Як видно, на Сіверському Дінці в кінці бронзового віку існували дві культури, що відрізнялися одна від одної і представляли різні лінії розвитку культур періоду бронзи.

В кераміці Бондарихинського поселення помічається деяка спадкоємність, яка іде від культури більш ранньої пори бронзового віку північних районів Лісостепу, представлених поселеннями типу Малі Будки і Олексіївка — на Сеймі та Сулі, Студенок 5 — на Сіверському Дінці.

Спільними є форми посудин у вигляді відкритих горщиків, порівнююча їх тонкостінність, міцність і добра виробка черепка, мотиви орнаменту у вигляді насічок або відбитків кінця палички по краю округлих вінець; відбитків, зроблених на стінках посудин кінцем косо поставленої трісочки або круглої палички, розташованих в окремих випадках по всьому корпусу посудини.

¹ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца, КСИИМК, вып. 54, стор. 114.

² О. А. Кривцова-Гракова, Белозерское поселение, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 76.

Зв'язуючою ланкою між Бондарихою і Малими Будками може бути поселення на Сіверському Дінці — Студенок 2¹.

Горизонтальні ряди відбитків на шийці і поясі посудин, зроблених круглою, невеликого діаметра, косо поставленою паличкою, поєднуються тут з гребінчастою заштриховкою поверхні і косими відбитками гребінчастого штампа (табл. IV, 16—20), які складають відмітні риси орнаментатії кераміки з Малих Будок.

Поселення в урочищі Бондариха є однією з найпізніших пам'яток бронзового віку на території Лівобережжя, яка фактично вже була на межі переходу від епохи бронзи до епохи заліза. Проте основні форми посуду, техніка його виготовлення, орнаментатія не мають якихось яскраво виражених ознак, які дозволили б вбачати в них основу зародження кераміки скіфського типу, поширеної на Сіверському Дінці, Сулі, а тим більше — на Ворсклі. Відомо, що в скіфський час тут був поширений посуд у вигляді високих горщиків з опуклим корпусом, що розширюється біля пояса, звуженою шийкою, плавно відігнутими вінцями. Черенок досить товстий і більш пористий, колір — темний з бурими плямами. В тісті — домішка піску (Донець, Ісьол) або шамоту (Сула). Поверхня часто нерівна, шорстка. Основним видом орнаментатії були наскрізні дірочки нижче гладкого або прикрашеного пальцево-нігтьовими відтисками краю, рідше — косими відтисками палички на вінцях. На Дінці в ранній період зустрічається орнамент у вигляді наліпного валика із заціпами біля самого краю вінця². На Сулі валик зустрічається досить рідко, поруч з проколами тут можна спостерігати орнамент у вигляді наколів з горошинами. Досить часто трапляються посудини у вигляді мисок із загнутим всередину краєм, які у багатьох випадках мають залощену поверхню. В похованнях скіфського часу на Сулі часто знаходять невеликі прості горшечки з округлим корпусом і відігнутими вінцями, а також посудини баночної форми.

На прикладі пам'яток Правобережжя можна перекопатися в тому, як безперервно і послідовно проходить зміна керамічних форм від пізньої бронзи до раннього заліза при незмінному складі населення. Більшість основних типів посуду, відомого в скіфський час, представлена вже в пам'ятках типу Білогрудівки³. Через проміжну ланку чорноліського періоду⁴ вони набувають рис, характерних для ранньоскіфського періоду, яскраво виражених у пам'ятках жаботинського типу⁵.

Щого подібного не можна сказати про керамічний комплекс Бондарихи і лівобережну кераміку скіфського часу. Відмінності однієї і другої у формах, техніці виготовлення, мотивах орнаментатії такі великі, що ми не можемо поставити їх у певний генетичний зв'язок між собою, навіть допускаючи наявність якихось проміжних ланок.

Разом з тим на території Лівобережжя є інша група пам'яток часу раннього заліза, де типові форми і характер орнаментатії посуду, відомого з поселення біля урочища Бондариха, виступають дуже яскраво: мова йде про пам'ятки юхновської культури, поширеної в середині I тисячоліття до н. е. в басейні Десни і на схід від неї аж до Оки, де ця культура межує з пам'ятками спорідненої їй дяковської культури.

¹ Розвідка Д. Я. Телегіна 1950 р.

² В. А. Шрамко, Пам'ятники скіфського времени в бассейне Северского Дона (Автореферат дисертації).

³ О. І. Тереножкин, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 173; С. С. Березанская, Г. Т. Титенко, Поселение предскифского времени в с. Собковка, КСИА, вып. 1, К., 1952, стор. 78 і далі.

⁴ А. И. Тереножкин, Скифская днепровская Правобережная экзедница, КСИИМК, вып. 37, стор. 113 і далі.

⁵ Е. Ф. Покровська, Поселения VIII—VII ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 43 і далі; М. И. Вязьмитина, Пам'ятники раннежелезного века в окрестностях Жаботина, КСИА, вып. 1, К., 1952, стор. 59.

Основним типом юхновського посуду є відкриті широкогорлі горшки, які розширюються від придонної частини до пояса, з прямими або трохи опуклими стінками, слабо наміченою шийкою, прямими вінцями із зрізаним або округлим краєм. Черепок порівняно тонкий, щільний, поверхня звичайно заглажена, в багатьох випадках на ній є смуги від згладжувача, колір посудин темний або сірий. Значна частина посуду зовсім не орнаментована, інша має прикраси у вигляді розташованих на шийці рядів ямок, нанесених кішцем косо поставленої круглої палички або трісочки, у зв'язку з чим ямки мають круглу, трикутну або чотирикутну форму. Обріз вінця буває прикрашений такими ж ямками або косими насічками¹.

Виняткова близькість юхновської кераміки з пам'ятками пізньої бронзи типу Бондарихи дозволяє припустити, що ця культура уходить своїми коріннями до пам'яток пізньої бронзи лівобережного Лісостепу. Очевидно, в період пізньої бронзи ця культура простягалася від Сейму і Десни до Сіверського Дінця, де вона стикалася з пам'ятками зрубної культури.

В період раннього заліза юхновська культура продовжує розвиватися по Десні від Сосниці до Брянська, тоді як основна територія Лівобережжя по Дінцю, Пелу і Сулі була зайнята своєрідною культурою скіфського типу, не пов'язаного генетично з пам'ятками типу Бондарихи; ця культура мала якусь іншу генетичну основу, можливо, в пам'ятках пізньозрубного типу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ПАМЯТНИКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

В 1953 г. Посульско-Донецким отрядом Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР было обследовано три поселения разных периодов эпохи бронзы.

На поселении у хутора Гай, Педригайловского района, Сумской области, обнаружена керамика, относящаяся к новой, пока еще слабо изученной культуре, памятники которой выявлены в настоящее время на Суле, Сейме и Десе.

Характерной формой являются высокие горшки с суженной шейкой и отогнутым венчиком, орнаментированные неглубокими желобками или прочерченными линиями, образующими геометрические узоры. Шейка сосудов часто бывает украшена ямками или выпуклинами. Некоторые аналоги с керамикой комаровской культуры позволяют датировать это поселение серединой II тысячелетия до н. э. Кроме того, на поселении найдено некоторое количество многоваликовой керамики позднекатакомбного типа.

Совершенно иной тип культуры обнаружен на поселении у с. Малые Будки того же района. Основным типом керамики этого поселения являются открытые слабопрофилированные горшки, вся поверхность которых орнаментирована овальными ямками и отпечатками зубчатого штампа. Генетически они связываются с керамикой марьяновского типа, извест-

¹ Н. В. Трубникова. К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, т. VIII, М., 1938, стр. 123—128; М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, вып. XXIV, стр. 67; Е. И. Горюнова, Городище Тресель, КСИИМК, вып. XXXI, стр. 148 і далі.

ной по памятникам Сейма. Поселения с керамикой, аналогичной малобудковской, известны на Сейме, Суле, Северском Донце.

Поселение в урочище Бондариха у г. Изюма на Северском Донце может быть датировано началом I тысячелетия до н. э. Исследование это о поселениях позволяет выделить новую культуру поздней бронзы лесостепного Левобережья, отличающуюся от одновременных ей позднесрубной культуры Северского Донца и степного Юга и белогрудовской культуры среднечереповского Правобережья. Это поселение по характеру своей керамики генетически связывается с памятниками малобудковского типа.

Памятники марьяновского, малобудковского и бондарихинского типов представляют, по видимому, разновременные звенья единой линии культурного развития.

Бондарихинская культура поздней бронзы не имеет никаких признаков, которые позволили бы генетически связать ее с распространенными здесь поздние памятниками скифского типа. Непосредственным преемником культуры типа Бондарихи в период раннего железа являются памятники южновосточной культуры бассейна Десны.

Распространение культуры скифского типа в левобережной Лесостепи скорее всего может быть связано с продвижением сюда в VI в. н. э. каких-то новых групп населения.